

Марія Іванівна Мирошниченко

(Одеський національний морський університет)

ПОНЯТТЯ ПРЕСУПОЗИЦІЇ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті досліджено розуміння поняття пресупозиції різними вченими світового й вітчизняного мовознавства та встановлено місце пресупозицій у категоріальному апараті сучасної лінгвістики, а також наявність семантичних пресупозицій у структурі лексичного значення українських іменників-агентивів.

Ключові слова: пресупозиція, комунікативний акт, імпліцитна інформація, макропресупозиція, соціумна пресупозиція, мікропресупозиція.

In this article the meaning of presupposition was observed in different world and Ukrainian scientists' works and the presuppositions' place in categories' apparatus of modern linguistics was found.

Key words: presupposition, communicative act, implicit information, macropresupposition, social presupposition, micropresupposition.

Мовознавча наука сучасного рівня є досить розгалуженою сферою знань, у якій виділяються конкретне, загальне і прикладне мовознавство. Загальне мовознавство, у свою чергу, поділяється на власне загальне і теоретичне. Одним із відгалужень теоретичного мовознавства є комунікативна лінгвістика – досить молода наука, що сформувалась у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст., і предметом дослідження якої є «процеси спілкування людей з використанням живої природної мови, а також з урахуванням усіх наявних складових комунікації (фізичних, фізіологічних, психологічних, соціальних, контекстних, ситуативних та ін.)» [4:8].

Одним із основних понять комунікативної лінгвістики є поняття комунікативного акту, тобто процесу обміну мовленнєвими текстами між

мовцями. На думку російської дослідниці В.Красних, комунікативний акт складається з чотирьох компонентів: конситуація, контекст (як зовнішні складові) та мовлення і пресупозиція (як внутрішні складові). Таким чином, під терміном «пресупозиція» авторка розуміє зону перетину індивідуальних когнітивних просторів комунікантів, у тому числі розуміння конситуації [5:104].

Під час спілкування (в процесі здійснення комунікативного акту) виділяють два типи інформації: експліцитну (явну, очевидну) та імпліцитну (приховану). Імпліцитна інформація пов'язується з поняттям пресупозиції (презумпції), розуміння якої в роботах різних дослідників є досить неоднозначним.

Уже Г.Фреге вказував на те, що необхідно розрізнити в значенні висловлювання його твердження і те, що йому передуює. Дослідник чітко розмежовував два типи значень: твердження і пресупозицію. «Коли щось стверджується, завжди існує очевидна пресупозиція, що просте або складне власне ім'я має референта» [6:338]. Такі вчені, як Дж. Катц, П.Постал уперше застосували поняття пресупозицій для опису питальних речень. А.Бейкер досліджував пресупозиції на базі складнопідрядного речення.

Дж.Лаков і О.Дюкро під поняттям пресупозиції розуміли «фонд спільних знань співрозмовників, їхню попередню домовленість» [7:63].

Ноель Мулуд називав це явище «вихідною домовленістю учасників комунікації» [10].

Інші ж учені, наприклад, Ф.Кіфер, розглядали пресупозиції як складові мовленнєвої поведінки. За словами останнього, «концепція пресупозицій висловлювання є досить значним кроком у напрямку до нової теорії мовлення» [2:88]. Значну частину цієї теорії складає вчення про ситуативні або прагматичні пресупозиції висловлювання (мовленнєвого акту). Пресупозиції розглядаються як такі передумови та попередні умови –

їх прийнято називати «умовами успіху» – які, не входячи до мовного значення висловлювання, створюють підґрунтя для його використання і дозволяють йому досягти комунікативної мети.

Н.Хомський і Ч.Філмор трактували пресупозиції як селективні обмеження. Н.Хомський дає таке визначення правил селекції: «це правила, що розкладають символ у термінах синтаксичних ознак обрамлювальної конструкції, в якій він зустрічається». Ці правила виражають те, що зазвичай називається «селективними обмеженнями» або «обмеженнями спільної частотності вживання» [6:346].

Однак, Ф.Кіфер вважає, що, переформувавши селективні обмеження як пресупозиції, слід вважати їх повністю семантичним явищем, оскільки селективні обмеження, на його думку, в основному семантичні за походженням.

Така позиція нашоує нас на думку про існування пресупозицій не лише на рівні пропозиції та її елементів, але й на рівні окремих лексичних одиниць. Поняття пресупозиції вносить уточнення в компонентний аналіз значення слова, що підтвердив Ч.Філмор, описавши дієслова з оцінним значенням. Він показав, зокрема, наявність у словниковому складі мови пар слів, що відрізняються між собою лише розподілом семантичного змісту між пресупозицією та асерцією – ствердженням (наприклад, дієслова *звинувачувати* та *засуджувати*). Слова такого типу можуть бути зіставлені з реченнями, що мають різне актуальне членування.

Дослідження француза О.Дюкро також може бути прикладом використання пресупозиції під час лексичного аналізу. Автор досліджував значення прислівників *peu* (мало) та *un peu* (трохи, трішечки) у французькій мові. Зазвичай існує можливість використання *peu* як вказівки на повну відсутність чого-небудь, а *un peu* як позначення великої кількості, що пояснюється ефектом риторичного пом'якшення (літоти), яка для цих

слів діє прямо протилежно: значення *rei* розвивається в сторону зменшення, а значення *in rei* – в сторону збільшення, підсилення. Таким чином, О.Дюкро виводить нове визначення літоти. Дія цього закону, на його думку, розповсюджується лише на комунікативний зміст слів і висловлювань, не стосуючись їх пресупозицій.

Вираз *in rei de* зазвичай стверджує наявність невеликої кількості, проте під впливом літоти набуває збільшувального значення. Вираз *rei de* називає малу кількість, недостатність, проте, за О.Дюкро, може використовуватись як пом'якшена вказівка на відсутність чогось.

У вітчизняному мовознавстві (також і на теренах Радянського Союзу) проблема пресупозиції, поставлена закордонними вченими, розглядалась у працях М.Г.Комлева, Ю.Д.Апресяна, О.В.Падучевої, Н.Д.Арутюнової т. ін..

Так, М.Г.Комлев наголошує на тому, що в слові, в його змісті перехрещується багато лінгвістичних та екстралінгвістичних елементів [9]. Згідно з його точкою зору, інший дослідник, Ю.Д.Апресян, слідом за Ч.Філмором, формулює розрізнення між пресупозицією та власне значенням слова, яке виявляється, зокрема, у різній реакції на заперечення: під дію заперечення потрапляє лише значення слова, але не його пресупозиція. Проте Ю.Д.Апресян зауважує, що поняття пресупозиції не є достатнім: «у деяких випадках під пресупозиціями розуміють ті елементи тлумачення, які описують оцінку позначуваної словом ситуації одним із її учасників або суб'єктів мовлення» [1:29]. Подібні елементи тлумачення в сучасній семантиці називають іноді модальною рамкою висловлювання та інтерпретують як особливий семантичний об'єкт. Прикладом модальної рамки може бути речення типу *Він приніс усього п'ять листівок*. Це речення, за допомогою модальностей «очікування», «ставлення мовця» можна інтерпретувати, як:

1. *Знай, що він приніс усього п'ять листівок. Я думаю, ти розумієш, що цього мало.*

2. *Знай, що він приніс усього п'ять листівок. Не думай, що більше!* [8].

З наведеного прикладу очевидно, що модальна рамка потрібна мовцеві для того, щоб він зміг оцінити певну подію, висловити своє ставлення до певної події.

Проте, на нашу думку, саме Ф.С.Бацевич найбільш повно й детально розглянув поняття пресупозиції, узагальнивши весь досвід вивчення цього поняття вченими-мовознавцями, філософами й логіками. Так, він подає поняття пресупозиції в широкому й вузькому значеннях. У широкому значенні пресупозиція – це спільний фонд знань носіїв мови, спільний досвід, спільні попередні відомості про явище, подію, стан речей, якими володіють комуніканти; зона перетину когнітивних просторів учасників комунікації, яка актуалізується в процесі спілкування [5].

З огляду на попереднє визначення, у комунікативному акті науковець виділив три типи пресупозицій: макропресупозицію, соціумну пресупозицію і мікропресупозицію (ситуативну).

Макропресупозицією він називає фрагмент спільної когнітивної бази учасників комунікації, спільність націолінгвокультурних особливостей (або ж достатнє володіння ними).

Соціумна пресупозиція – фрагмент колективного когнітивного простору, що актуалізується в процесі комунікації. Цей вид пресупозиції може існувати під час спілкування людей одного соціуму, проте не обов'язково однієї лінгвокультурної спільноти.

Мікропресупозиція – спільний фонд знань комунікантів про конкретну ситуацію, в межах якої відбувається комунікативний акт.

У вузькому ж значенні пресупозиція є складовою частиною мовлення, потаємним елементом смислу мовлення, який має бути істинним, щоб усе

повідомлення в цілому не сприймалось як семантично аномальне або недоречне в певному контексті.

У структурі мовленнєвого акту Ф.С.Бацевич виділяє також категоріальну, екзистенційну й фактуальну пресупозиції.

Категоріальна пресупозиція – це обмеження на семантичну сполучуваність.

Екзистенційна пресупозиція – пресупозиція існування та одиничності.

Фактуальна пресупозиція свідчить про наявність певного факту.

Крім того, ним розглянуті також прагматичні й семантичні пресупозиції.

Відсутність прагматичної пресупозиції робить повідомлення недоречним. Семантична ж пресупозиція є елементом висловлювання, що має бути істинним для того, щоб усе висловлювання було правдивим.

З цього погляду було б цікаво розглянути семантичні пресупозиції українських іменників, зокрема, агентивних. Учені мають різні погляди на наявність пресупозицій у номінативних частинах мови. Так, автори збірника «Аспекты семантических исследований» висловлюють думку про те, що поняття пресупозиції навряд чи може бути застосованим щодо номінативних одиниць мови, оскільки багато пресупозицій існують переважно у відносинах «логічної залежності» частин або цілих речень, висловлювань і пов'язані з верифікацією їх на істинність [3:76].

Ф.Кіфер поділяє, навпаки, всі пресупозиції на лексичні (ті, що виходять з лексичних одиниць) та нелексичні (ті, що є швидше результатом усїєї пропозиції, а не частиною значення окремих лексичних одиниць).

Д.Т.Лангенден стверджує, що пресупозиції наявні в семантиці дієслів, а іменники, навіть предикативні, не мають розподілу семантичного змісту між пресупозицією та стверджуваним. Н.Д.Арутюнова, навпаки, вважає, що

іменники, «які використовуються переважно в ролі предиката, мають дуже прозоре членування свого значення на пресупозицію і стверджуване» [2:88].

І.Р. Вихованець у “Теоретичній морфології української мови”, поділивши всі знаки (слова) мови на предикатні (знаки ознак) та непередикатні (знаки речей), виділяє іменники на позначення діячів у проміжну групу й називає їх іменниками складної семантичної структури, які об’єднують у собі параметри предикатних і непередикатних знаків (слів). Фактично у тлумачних словниках предикатно-суб’єктна структура речення згортається в реальне слово, де дієслівна, дієприкметникова словотвірна основа вказує на ознаку предмета, а суфікси типу –ач, -ник, -ець узагальнено позначають предмет.

Дослідниця С.І. Камелова під терміном “діяч” розуміє не просто особу як біологічну істоту, а дієву особу – суб’єкт суспільно-історичної діяльності і культури. Словами із значенням дієвої особи (іменами діяча) дослідниця вважає слова, що мають у словниках такі дефініції:

1. Той, хто професійно виконує дію;
2. Той, хто спеціалізується в чомусь, є спеціалістом у чомусь;
3. Той, хто здійснює певну тимчасову або актуальну дію.

Найцікавішою й найсучаснішою є точка зору дослідниці С.Ю. Семенової, яка за ознаку належності слова до класу імен діяча бере зв’язок між фреймовою структурою, на основі якої може будуватися семантичне уявлення персональної інформації, та природною семантичною класифікацією номінативної лексики на позначення істот.

За її теорією, серед групи іменників на позначення назв діячів можна виділити ядро та периферію. Ядро складатимуть прагматично важливі й масові класи імен посад і професій, які, окрім основного, мають і оказіональне вживання, до периферії ж можна віднести окультні назви,

імена злочинних спеціалізацій, назви ряду спортивних спеціальностей, назви осіб за фахом тощо.

Отже, фрейм діяча, що відображає компонентну структуру імені, може містити такі відносно масово “підтвержені” лексикою слоти: “посада”, “професія”, “рід занять”, “стать”, “належність до галузі”, “спеціальність”, “звання”, “кваліфікація”, “спеціалізація”, “соціальна роль”, “заняття, що спостерігається”, “суспільна корисність діяльності” тощо. Назви слотів умовні, за ними приховані смислові відмінності, до того ж, до названих можуть додаватися нові слоти, а вже наявні можуть бути подрібнені.

Для проведення компонентного аналізу було відібрано 100 іменників-назв осіб за дією (професією). В результаті проведеної роботи було виявлено, що лексичне значення 95 % названих іменників складається з таких сем: «характер занять; особа; дорослість; чоловіча стать». Друга – четверта семи є, на нашу думку, семантичними пресупозиціями для дібраних іменників, оскільки підпадають під основні ознаки пресупозицій: не заперечуються під час заперечення всього слова й не відчують впливу запитання. Наприклад, у реченнях типу «Він був не зварювальником, а фрезерувальником» та «Василь – пекар?» заперечується тільки сема «характер занять», при цьому залишаються незмінними решта сем, оскільки наявність професії в людини передбачає певну дорослість, а чоловічий рід іменника визначається відповідним суфіксом.

Пресупозиція «стать (чоловіча)» залежала й залежить, на нашу думку, від загальноприйнятої в українському суспільстві практики поділу професій на «чоловічі» та «жіночі». Так, наприклад, професії електрика, кранівника, човняра тощо не припускають наявності граматичного значення жіночої статі, тоді як у назвах професій, спільних для чоловіків і жінок, невідповідність у співпадінні семантичного і граматичного компонентів

засвідчує наявність пресупозиції: «газетяр, водій, перекладач, завідувач, викладач, виконроб». Але на сучасному рівні розвитку мови (особливо усного її варіанту) лише скорочення «виконроб» не має відповідної форми жіночого роду, і для її визначення, слід створювати контекст типу: «Будівництво цього магазину було завершено досить швидко завдяки активності й цілеспрямованості виконроба Оксани Віталіївни Григорової».

Отже, виходячи з проведеного аналізу, можна стверджувати, що на сучасному рівні досить чітко визначеним і актуальним є поняття пресупозиції; українські іменники-агентиви мають семантичні пресупозиції у сучасному їх розумінні, тобто як «елементи висловлювання, що залишаються істинними, незважаючи на наявність запитання чи заперечення для того, щоб усе висловлювання було правдивим»; для переважної більшості іменників досліджуваної групи зберігаються семантичні пресупозиції «особа; дорослість; чоловіча стать». У подальшому цікавим було б простежити наявність пресупозитивної оцінки в українських іменниках-назвах діячів.

Література

- 1.Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
- 2.Арутюнова Н.Д. Понятие пресупозиции в лингвистике // Известия АН СССР: Серия литературы и языка: М., 1973. – т.32. – в.1. – С.84 – 89
- 3.Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – 358 с.
- 4.Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навч. Посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2006. – 248 с.
- 5.Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
- 6.Кифер Ф. О пресуппозициях // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1978. – С. 337-339

7.Кічук М.І. Семантичні пресупозиції українського іменника як вияв ментальності народу // Записки з загальної лінгвістики. – Одеса, 2002. – вип. 5. – С. 63-69

8.Кічук М.І. Про семантичні пресупозиції українського іменника (на матеріалі назв діяча) // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 2000. – вип. 10. – С. 71-77

9.Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 192 с.

10. Мулуд Н. Анализ и смысл: очерк семантических предпосылок логики и эпистемологии / пер. с фр. Автономовой Н.С. и Муравьева Ю.А. – М. Прогресс, 1979. – 348 с.